

Το φθινόπωρο που συγκλόνησε τον κόσμο

του Δημήτρη Χασάπη

Είκοσι χρόνια πριν, το φθινόπωρο του 1989, άρχισε η κατάρρευση του λεγόμενου "υπαρκτού σοσιαλισμού" στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της τότε Σοβιετικής Ένωσης, μαζί με ό,τι τα καθεστώτα αυτά καθόριζαν, εκπροσωπούσαν και συμβόλιζαν για τους λαούς τους, σηματοδοτώντας, κατά τον Έρικ Χομπσμπάουμ, το τέλος του "σύντομου 20ού αιώνα".

Ενός "σύντομου αιώνα", ο οποίος άρχισε το φθινόπωρο του 1917 με την ελπιδοφόρα υπόσχεση της Ρώσικης Επανάστασης και τελείωσε το φθινόπωρο του 1989 με την απελευθερωτική κατεδάφιση του Τοίχους του Βερολίνου και μαζί του την κατάρρευση ενός, πρωτοφανούς ιστορικά, ολοκληρωτικού καθεστώτος, το οποίο ενώ οικοδομήθηκε στο όνομα της πλήρους απελευθέρωσης του ανθρώπου, κατέληξε στην ολοκληρωτική υποδούλωσή του και κατέρρευσε υπό το βάρος των εσωτερικών του αντιφάσεων και των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών αδιεξόδων που οι αντιφάσεις αυτές δημιούργησαν.

Το αποτέλεσμα, σύμφωνα με τα λόγια του μετέπειτα πρόεδρου της Τσεχοσλοβακίας, συγγραφέα και δραματουργού, Βάτσλαβ Χάβελ: *"Ολόκληροι κλάδοι της βιομηχανίας παράγουν αγαθά τα οποία δεν τα θέλει κανένας, ενώ οι άνθρωποι στερούνται τα αναγκαία. Ένα κράτος το οποίο αυτοαποκαλείται εργατικό εξευτελίζει και εκμεταλλεύεται τους εργάτες. Μια οπισθοδρομική οικονομία σπαταλά την ελάχιστη διαθέσιμη ενέργεια [...]. Μολύναμε τη γη, τα ποτάμια και τα δάση που μας κληροδότησαν οι πρόγονοί μας και έχουμε σήμερα το πιο μολυσμένο περιβάλλον της Ευρώπης. Οι ενήλικοι στη χώρα μας πεθαίνουν νωρίτερα από εκείνους των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών [...]. Όλα αυτά όμως δεν αποτελούν το κύριο πρόβλημα μας. Το χειρότερο είναι ότι ζούμε σε ένα ηθικά μολυσμένο περιβάλλον.*

Εκπέσαμε ηθικά και εθιστήκαμε να λέμε πράγματα διαφορετικά από αυτά που σκεφτόμαστε. Μάθαμε να μην πιστεύουμε σε τίποτα, να αγνοεί ο ένας τον άλλον, να ενδιαφερόμαστε μόνο για τον εαυτό μας. Έννοιες όπως αγάπη, φιλία, συμπόνια, ταπεινοφροσύνη ή επιείκεια έχασαν το εύρος και το βάθος τους, και για πολλούς από μας αντιπροσωπεύουν μόνο ψυχολογικές ιδιομορφίες ή κατάλοιπα ενός μακρινού παρελθόντος, τα οποία φαντάζουν σαν γελοιοότητες την εποχή των ηλεκτρονικών υπολογιστών και των διαστημοπλοίων [...].

Το προηγούμενο καθεστώς --οπλισμένο με την αλαζονεία και την αδιαλλαξία της ιδεολογίας του-- υποβίβασε τον άνθρωπο σε δύναμη, και τη φύση σε εργαλείο της παραγωγής, προσβάλλοντας και την ουσία και τις αμοιβαίες σχέσεις τους. Υποβίβασε προικισμένους και αυτόνομους ανθρώπους, ικανούς εργαζόμενους, σε βίδες και παξιμάδια μιας τερατώδους, θορυβώδους, αποκρουστικής μηχανής, το πραγματικό νόημα της λειτουργίας της οποίας δεν ήταν σαφές σε κανέναν, ενώ η ίδια δεν μπορούσε να κάνει τίποτα περισσότερα από το να διαλύσει αργά και αδυσώπητα τον εαυτό της και όλες τις βίδες και τα παξιμάδια της" (Διάγγελμα στο έθνος, πρωτοχρονιά του 1990).

Είκοσι χρόνια πριν, το φθινόπωρο του 1989, παρακολουθήσαμε στις οθόνες της τηλεόρασης και στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων την κατάρρευση ενός ολόκληρου κόσμου και το τέλος μιας εποχής. Τα γεγονότα είναι γνωστά, όπως είναι γνωστές και οι συνθήκες που τα διαμόρφωσαν. Όλα ξεκίνησαν όταν ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ αναλαμβάνοντας την ηγεσία ενός διεφθαρμένου κόμματος (1985, γ.γ. του ΚΚΣΕ) και ενός διαλυμένου κράτους (1989, πρόεδρος της ΕΣΣΔ) επιχείρησε τη διάσωσή τους εφαρμόζοντας ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων για τον εκδημοκρατισμό του ολοκληρωτικού πολιτικού συστήματος και της αστυνομικά ελεγχόμενης δημόσιας ζωής της χώρας (*γκλάσνοστ*: διαφάνεια) και ένα πρόγραμμα ανασυγκρότησης μιας ραγδαία παρακμάζουσας οικονομίας, αντιμετώπισης μιας εκτεταμένης διαφθοράς και ανάσχεσης μιας πολυδιάστατης κοινωνικής κρίσης (*περεστρόικα*: ανοικοδόμηση).

Για να ενισχύσει τις μεταρρυθμίσεις αυτές, ο Γκορμπατσόφ τερματίζει τον Ψυχρό Πόλεμο με μια συμφωνία με τις ΗΠΑ για την καταστροφή των πυρηνικών πυραύλων, αποσύρει τα σοβιετικά στρατεύματα από το Αφγανιστάν και καταργεί το Δόγμα Μπρέζνιεφ αρνούμενος να επέμβει στην Πολωνία, στην οποία μετά από δέκα χρόνια εργατικών αγώνων υπό την καθοδήγηση του συνδικάτου "Αλληλεγγύη" διενεργούνται τον Ιούνιο του 1989 πολυκομματικές εκλογές, στις οποίες το κομμουνιστικό κόμμα μειοψηφεί και για πρώτη φορά μετά το 1950 ένας μη κομμουνιστής αναλαμβάνει την πρωθυπουργία της χώρας.

Όπως δηλώνει απολογιστικά ο Γκορμπατσόφ στην ομιλία του με την οποία ανήγγειλε τη διάλυση της ΕΣΣΔ τα Χριστούγεννα του 1991, *"η κοινωνία ασφυκτιούσε μες στη μέγγενη του γραφειοκρατικού συστήματος, καταδικασμένη να υπηρετεί τη ιδεολογία και να επωμίζεται το τρομερό βάρος του εξοπλιστικού αγώνα. Είχε φτάσει στο όριο των δυνατοτήτων της. Όλες οι προσπάθειες για επιμέρους μεταρρυθμίσεις --και είχαν υπάρξει πολλές-- ηττήθηκαν κατά κράτος, η μία μετά την άλλη. Η χώρα έχανε την προοπτική της. Δεν μπορούσαμε να συνεχίσουμε να ζούμε έτσι. Τα πάντα έπρεπε να αλλάξουν ριζικά. Η διαδικασία αναγέννησης της χώρας και οι ριζικές αλλαγές στον κόσμο αποδείχθηκαν πολύ πιο περίπλοκες από όσο μπορούσε κανείς να περιμένει. Παρ' όλα αυτά, όλα όσα έγιναν πρέπει να λάβουν τη μνεία που τους αξίζει"*.

Είκοσι χρόνια πριν, στις αρχές του φθινοπώρου του 1989, χιλιάδες πολίτες σε όλες τις πόλεις της Ανατολικής Γερμανίας διαδηλώνουν κραυγάζοντας "Αφήστε μας να βγούμε" από το απέραντο στρατόπεδο συγκέντρωσης στο οποίο έχουν μεταβληθεί οι χώρες του λεγόμενου "υπαρκτού σοσιαλισμού" και το ακόμα πιο σπαρακτικό σύνθημα "Θέλουμε να δούμε τον κόσμο!". Στο μεταξύ, η Ουγγαρία έχει νομιμοποιήσει τη λειτουργία των μη κομμουνιστικών κομμάτων και από τον Αύγουστο έχει ανοίξει τα σύνορα της με την Αυστρία, οπότε χιλιάδες ανατολικογερμανοί τουρίστες δραπετεύουν, κυριολεκτικά, στη Δυτική Ευρώπη.

Η κατάσταση μεταβάλλεται ραγδαία, όμως μέσα σε λίγες μέρες το γεγονός δεν είναι πια ο πολλαπλασιασμός και η μαζικοποίηση των διαδηλώσεων στην Ανατολική Γερμανία, παρά την ωμή αστυνομική βία με την οποία αντιμετωπίζονται, ούτε η γενικευμένη πολιτική συζήτηση, η οποία διεξάγεται μεγαλόφωνα πια στα σπίτια, στους χώρους δουλειάς, στα σχολεία, στα πανεπιστήμια και στους δρόμους, αλλά η αλλαγή του αιτήματος: "Είμαστε ο λαός" και "Ευνοημένοι του κόσμου, παραιτηθείτε!" φωνάζουν χιλιάδες άνθρωποι σε διαδήλωση στη Λειψία στις 9 Οκτωβρίου, απαιτώντας ελευθερία, δημοκρατία και κοινωνική δικαιοσύνη, ενώ η χώρα έχει πια παραλύσει και εκδηλώνονται οι πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις.

Στις 4 Νοεμβρίου, ένα εκατομμύριο άνθρωποι διαδηλώνουν στο Ανατολικό Βερολίνο και πέντε μέρες αργότερα η κυβέρνηση της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας, πανικόβλητη από τη λαϊκή εξέγερση αποφασίζει να επιτρέψει στους πολίτες να επισκέπτονται τη Δυτική Γερμανία, αφού βέβαια πρώτα υποβάλλουν αίτηση και πάρουν σχετική άδεια.. Όμως, ο επιφορτισμένος με την ανακοίνωση της απόφασης κυβερνητικός εκπρόσωπος --είχε μόλις επιστρέψει από διακοπές και μάλλον ή δεν είχε επίγνωση της κατάστασης ή δεν είχε ενημερωθεί πλήρως--, απαντώντας σε σχετική ερώτηση δήλωσε ότι η απόφαση "μπορεί να εφαρμοστεί αμέσως". Η δήλωσή του μεταδόθηκε από τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα της Δύσης συνοδευόμενη με τη (λανθασμένη) πληροφορία ότι επιτρέπεται η διέλευση του Τείχους. Αμέσως, και μέσα σε λίγες ώρες, χιλιάδες Δυτικο- και Ανατολικοβερολινέζοι γκρεμίζουν το Τείχος, ανατρέποντας ουσιαστικά το κομμουνιστικό καθεστώς της Ανατολικής Γερμανίας (9 Νοεμβρίου 1989).

Ακολουθεί, στη λογική του ντόμινο, η κατάρρευση και η ανατροπή των καθεστώτων της Τσεχοσλοβακίας, της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, στην τελευταία μάλιστα με εκτέλεση του Νικολάε και της Έλενας Τσαουσέσκου. Η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης, δύο χρόνια μετά, ολοκληρώνει το τέλος της ιστορίας του λεγόμενου "υπαρκτού σοσιαλισμού". Βασικό χαρακτηριστικό όλων των γεγονότων, τα οποία διαδραματίστηκαν μέσα στο 1989, υπήρξε η ταχύτητα της εξέλιξής τους, η οποία και δεν επέτρεψε στις ηγεσίες την κατανόηση της εκάστοτε πραγματικής κατάστασης και στους κρατικούς μηχανισμούς την οργάνωση της όποιας αντίδρασής τους. Για πάρα πολλά από τα γεγονότα αυτά, η ραγδαία εξέλιξη τους συμπεριλαμβάνεται στις αιτίες οι οποίες διαμόρφωσαν και τα αποτελέσματά τους.

Μπορούν όμως τα γεγονότα που σηματοδότησαν την ανατροπή των κομμουνιστικών καθεστώτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της τότε Σοβιετικής Ένωσης να χαρακτηριστούν επαναστάσεις; Η απάντηση είναι μάλλον καταφατική, αφού ελάχιστη προϋπόθεση ενός επαναστατικού γεγονότος είναι, σύμφωνα με τον Τσαρλς Τίλλυ, μια κατάσταση διπλής κυριαρχίας στην οποία οι μη-κυριαρχούμενες ηγεσίες κινητοποιούν μεγάλα πλήθη πολιτών με στόχο τον έλεγχο του κράτους,¹ ενώ με πιο σύνθετους όρους επανάσταση θεωρείται ένας ραγδαίος μετασχηματισμός του κράτους, της ταξικής δομής και της κυρίαρχης ιδεολογίας σε μια χώρα,² όροι οι οποίοι πληρούνται, τουλάχιστον, στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, παρά τις όποιες διαπιστώσεις για τις πραγματικότητες που δημιούργησαν οι μετασχηματισμοί αυτοί.

Οι "δέκα μέρες που συγκλόνισαν τον κόσμο", οι μέρες της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917, οι οποίες ιστορήθηκαν από τον Τζον Ρηντ στο ομώνυμο βιβλίο του, εγκαινίασαν ένα πολιτικό σχέδιο και δημιούργησαν ένα παγκόσμιο κίνημα, τα οποία κατέρρευσαν το φθινόπωρο του 1989 που συγκλόνισε τον κόσμο με τις επαναστάσεις των λαών της Ανατολικής Ευρώπης και της τότε Σοβιετικής Ένωσης. Η ιστορία των χρόνων αυτών γράφεται με όρους διαφορετικούς από όσους έζησαν αυτό το πολιτικό σχέδιο μέχρι τον πλήρη εκφυλισμό του, και με διαφορετικούς από όσους μοιράστηκαν τις εμπειρίες αυτού του κινήματος στις πολλές και διάφορες εκδοχές του.

Με εξαίρεση κάποιες μικρές πολιτικές ομάδες (κυρίως του τροτσκιστικού και του ελευθεριακού-αναρχικού χώρου), που αντιτάχθηκαν έγκαιρα και με σαφήνεια στα καθεστώτα του λεγόμενου "υπαρκτού σοσιαλισμού", οι --κυμαινόμενες βέβαια-- ενοχές όλων των άλλων, εντός ή εκτός σοβιετικού συστήματος, συνοψίζονται από τον Βάτσλαβ Χάβελ: "Συνηθίσαμε όλοι αυτό το απολυταρχικό σύστημα, το αποδεχτήκαμε ως αμετάβλητο και έτσι συμβάλαμε στην επιβίωση του. Με άλλα λόγια είμαστε όλοι --φυσικά σε διαφορετικούς βαθμούς--

υπεύθυνοι για τη λειτουργία αυτού του ολοκληρωτικού μηχανισμού". Ενός ανθρωποφάγου μηχανισμού, του οποίου οι νεότεροι ανακαλύπτουν όψεις στις κινηματογραφικές ταινίες, στα θεατρικά έργα, στις λογοτεχνικές αφηγήσεις και στα επετειακά αφιερώματα, αρνούμενοι -- και δικαίως-- πολιτικές αναλύσεις του τύπου "ναι μεν αλλά".

1. Charles Tilly, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*, μετ. Κώστας Θεολόγου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998 (α' έκδ.: Blackwell, Οξφόρδη 1993),
2. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press, 1979.